

H. Varga Márta*

A GRAMMATIKAKUTATÁS ÚJABB EREDMÉNYEINEK ALKALMAZHATÓSÁGA A „MAGYAR MINT IDEGEN NYELV” OKTATÁSÁBAN

(A rokon funkciójú *-(V)z* és *-(V)l* képzők tanítása)

O Gyakorló nyelvtenárként feltétlenül egyetértek azzal a Gombocz Zoltántól származó megállapítással, hogy „a nyelvtanítás kérdése bizonyos vonatkozásban tudományos probléma is” (Gombocz 1931: 221). Gombocz *Nyelvtudomány és nyelvtanítás* című, még 1931-ben írt cikkének ez az üzenete vajon eljutott-e már a nyelvkönyvírókhoz és a nyelvtenárokhoz?

1. A szókincs, közelebbről a szóképzés tanításának módszereit vizsgálgatva a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanításában magam is többször szembesültem az azzal a kérdéssel, vajon mennyiben termékenyítették és termékenyítik meg a magyar grammatikakutatás újabb eredményei a nyelvoktatást, illetőleg a szóképzéssel kapcsolatos tudományos ismeretek vajon mennyiben hasznosíthatók, hogyan alkalmazhatók a nyelvoktatás mindennapi gyakorlatában.

Annak ellenére, hogy a szóképzéssel kapcsolatos legfontosabb elméleti tudnivalók hasznossága nyilvánvaló, hiszen ezek praktikus, rendszerbe foglalható ismeretanyagot nyújtanak a nyelvet tanuló külföldiek számára is, meghökkenve tapasztaljuk, hogy a nyelvkönyvek nagy részében alig vagy csak ötletszerűen esik erről említés (többnyire csak néhány képző felsorolása egy-két példa kíséretében), mintha a szóképzésnek a nyelvoktatásban való felhasználása még mindig tisztázatlan lenne vagy teljesen a szerzők egyéni elbírálásától függne. A tankönyvekben felbukkanó tárgyalásmódok egyik legnagyobb hibájának azt tartom, hogy a szerzők nem különítik el egymástól világosan a hasznos és kevésbé hasznos ismeretanyagot. A tanítás és a tanulás folyamatában fontosnak tekinthető képzőket nem is annyira funkciójuknak, hanem inkább produktivitásuk fokának kellene megszabnia.

2. Közismert, hogy a produktív képzés révén létrejött alakzatok morfológiailag is és szemantikailag is transzparenszek: a képzett szónak mind az alakja, mind a jelene elemezhető. A termékeny képzéssel megalkotott szavak kompozicionális je-

* H. Varga Márta PhD, Károli Gáspár Református Egyetem, mzsvarga@axelero.hu

lentésének elsősorban a képzőjelentés (képzőfunkció) meghatározásában van jelentősége. „A képző attól függően, hogy milyen irányban változtatja meg az alapszó jelentését, mindig ilyen vagy olyan szófajtájú új szót alkot; ezt az ilyen vagy olyan szófajtájú szót létrehozó képességét nevezzük — szorosabb értelemben véve — a képző szerepének (funkciójának)” (Ruzsiczky 1961: 335). A képzőnek önmagában persze nincsen jelentése, „de van sajátos jelentéspulzusa, az a jelentésmozzanat, amellyel a képző az alapszó jelentését módosítja” (Berrár 1967: 72); mindez a megalkotott derivátumban, az új lexemában realizálódik. Képzőjelentésről csak akkor beszélhetünk, ha a képzőnek tulajdonított jelentést (funkciót) a képző ténylegesen magán hordozza, azaz „az alapszó és a képzett szó közötti jelentéskülönbség több, lehetőség szerint egy egész sor képzett szóban felismerhető, tehát szabályba foglalható” (Keszler 2000: 309). A képző jelentése a képzett szó és az alapszó jelentésének a különbsége.

3. Előfordul, hogy különböző suffixumok ugyanazzal a szóképzési jelentéssel rendelkeznek. Ha a két különböző képzőt tartalmazó kétféle képzési szabállyal leírható szóképzési jelentés (szinte) azonos, szóképzési szinonímiáról beszélünk. A szóképzési szempontból szinonim képzők azonban nem mindig cserélhetők fel egymással, ugyanis a normatív nyelvhasználat a képzett alakokat rögzített lexikai egységként kezeli és kizárólagosnak tartja. Így például a *-(V)z* és *-(V)l* denominális verbumképzők a 'muzsikál, valamilyen eszközzel hangot ad' jelentésben szinonimok; bizonyos esetekben ugyanis párhuzamosan használhatjuk őket, pl. *trombitázik ~ trombitál, orgonázik ~ orgonál, furulyázik ~ furulyál*, de pl. a *zongora, fuvola, oboa* hangszernevekkel kapcsolatban csak a *-(V)z* képzős alakok rögzültek (jóllehet elvileg a rendszer szintjén a **zongorál, *fuvolál, *oboál* stb. alakok is kifogástalanok). Ezek a példák is mutatják, hogy a rokon funkciójú produktív képzők egybevető vizsgálata mindenképp hasznos ismereteket nyújthat a nyelvtanulóknak.

4. A *-(V)z* és az *-(V)l* képző leggyakrabban főnévi alapszón fordul elő, de olykor más névszótöveken is, pl. melléknéven (pl. *magyar-áz, helyes-el*), számnéven (pl. *kettő-z, harmad-ol*), határozószón (pl. *alá-z, ide-z; bátrá-l, ismét-el*), módosítószón (pl. *igen-ez; igen-el*), a *-(V)z* képző névutón is (pl. *ellen-ez, nélkül-öz*).

E képzőkkel kapcsolatban is elmondható, hogy nehezen adható meg egy olyan általános, invariáns jelentés, amelyből az alapszavak jelentéskülönbsége alapján a főnévi, melléknévi, számnévi, határozószói, módosítószói és névutói alapú képzés révén létrejött származékok jelentése levezethető lenne. A *-(V)z* és az *-(V)l* képzők jelentését Károly Sándor a következőképpen definiálja: „úgy csinál valamit, hogy a cselekvésnek jellemzője X dolog. A »jellemzője« aztán lehet eszköze, eredménye, tárgy stb. Az egyes konkrét jelentések értelmezése a képzett szó szintagmával vagy körülírással kifejezett szinonimájával történhet” (Károly 1970: 351). Minthogy a denominális igéket általában az jellemzi, hogy bennük az általánosabb igefogalom névszói jelentéstartalmú szóhoz (tárgy nevéhez, tulajdonságot jelölő szóhoz stb.) kapcsolódik, a *-(V)z* és az *-(V)l* képzők által létrehozott derivátumok jelentései is

természetesen szoros összefüggésben vannak a képzés alapjául szolgáló névszók szemantikai csoportjaival.

A főnévi alapszavak jelentéstani csoportjaihoz általában meghatározott cselekvések kapcsolhatók, pl. a hangszerekhez a játszás, a közlekedési eszközökhöz az utazás, az étel- és italnevekhez a fogyasztás, a szerszámokhoz a munkavégzés. A *botoz*, *korbácsol*, *ostoroz* igék például abban különböznek szinonimáiktól, az *üt*, *ver* igéktől, hogy az *ütés*, *verés* fogalmán kívül annak eszközére is utalnak, pl. 'bottal, korbáccsal, ostorral üt, ver' stb., a *zongorázik*, *furulyázik*, *csellózik* stb. igék a 'muzsikál' jelentést részletezik, ti. utalnak a megszólaltatott hangszerre is: 'zongorán, furulyán, csellón stb. játszik', a *sonkázik*, *fagylaltozik*, *kávézik* stb. igék pedig a fogyasztás (evés, ivás) tárgyát konkretizálják: 'sonkát, fagylaltot, kávé stb. fogyaszt', a 'részekre oszt/vág/tör' jelentést pedig a következő igék részletezhetik, pl. *parcelláz*, *darabol*, *szeletel*, *felez* stb. A mindennapos nyelvhasználatban a specifikusabb cselekvésre utaló igék minden bizonnyal gyakrabban fordulnak elő, mint a prototipikus jelentéssel rendelkezők, tehát szelekciós jegyeiknél fogva az adott fogalmi kerethez jobban illeszkedő igék kiszorítják a náluk neutrálisabb tartalmúakat.

A kapcsolódást természetesen a valóság tényei irányítják, azok sugallják számunkra, hogy pl. a zongora hangszer, a baba játék, a só fűszer stb. Ennek ellenére pusztán az alapszó ismeretében nem mindig tudjuk eldönteni, hogy a származékban az alapszó mely szemantikai jelentésárnyalata jelenik meg, ugyanis mind az alapszó, mind a belőle képzett szó többjelentésű is lehet. Berrár (i. m. 73) *beszalonnáz* példája (pl. 1. 'szalonnával jóllakik'; 2. 'szalonnával tűzdel'; 3. 'szalonnával bepizskít'; 4. 'beszalonnázza az lábast'; 5. 'leszalonnázza a disznót') is jól mutatja, hogy csupán a *szalonna* alapszóból – a szintaktikai környezet ismerete nélkül – nem tudjuk kitalálni, éppen melyik funkciója ('étel'; 'fűszer'; 'szennyező anyag'; 'a főzés eszköze'; 'bőr alatti zsírszövet') realizálódik a származékban.

5. A *-(V)z* és az *-(V)l* képzőknek vannak közös szóképzési jelentéseik, és mindkét képzőnek vannak önálló funkciói is.

5.1. A *-(V)z* és az *-(V)l* képző közös funkciói

Lexikai mező	Példák	Példák
	<i>-(V)z</i>	<i>-(V)l</i>
1. ellát(ja), felszerel(i magát) az alapszóban megnevezett dologgal	<i>sóz, foltoz, bútoroz, jutalmaz, keretez, címkéz, szalonnázik</i>	<i>talpal, nyergel, pecsétel, pénzél, ebédel, dopplingol</i>
2. szerszámmal, eszközzel tevékenykedik	<i>gereblyéz, csákányoz, botoz, zongorázik, barangoz, korcsolyázik, szízik</i>	<i>korbácsol, dobol, kolompol, dudál, bokszol, siel</i>
3. létrehoz valamit	<i>falaz, fényképez, köröz, lármázik, bibázik, cikkezik, kézimunkázik, pletykázik, nótázik, anekdotázik, tetőz</i>	<i>fészkel, szól, szaval, dalol, szemetel, jegyzetel, zenél, mesél, pletykál, viccel, csókol, bókol</i>
4. bizonyos időt eltölt valahol	<i>időzik, éjszakázik, túlórázik, karácsonyozik, vakációzik</i>	<i>nyaral, telel, delel</i>

Lexikai mező	Példák	Példák
	-(V)z	-(V)l
5. részt vesz vmiben, jelen van vhol	<i>ülésezik, túrázik, kocsmázik, diszkózik, toroz</i>	<i>strandol, sztrájkol, székel</i>
6. eljár vhová	<i>vásározik, piacozik, túrázik, diszkózik, kocsmázik</i>	<i>piacol, szomszédol</i>
7. állapotváltozást idéz elő	<i>gallyaz, bernyóz, belez, bámoz, magoz, csontoz, színez, sároz, fényez, dupláz, mágnesez, parcel-láz, formáz, tetéz</i>	<i>berél, porol, piszkol, kuszál, négyel, szeletel, csapol, formál</i>
8. állapotváltozás megy végbe	<i>bimbózik, csirázik, virágzik, rügyezik, tetőzik</i>	<i>porlik, bámlik, foszlik, vedlik, telik, döglük, bajnallik, rozsdállik, csömörlik</i>
9. anyaggal bevon	<i>nyálaz, lisztez, mézez, vizez, aranyoz, vajaz, olajoz</i>	<i>mázol, gipszel, bélel, piszkol, mocskol</i>
10. lelkiállapotot tükröző megnyilvánulás	<i>bolondozik, kedvez</i>	<i>kedvel, szível, dacol</i>
11. ismétlődő mozzanatokból álló, hangadással társuló cselekvés	<i>oázik, iázik</i>	<i>csabol, püföl, kárál, nyiszál, racs-csol, spriccel, locsol, nyivákol</i>

Azonos funkciójú (szinonim jelentésű) képzőkkel általában nem hozunk létre azonos jelentésű származékokat, egyrészt azért, mert létrehozásuk nem indokolt, másrészt az úgynevezett lexikai akadályoztatás (lexical blocking) szabálya mindezt nem is teszi lehetővé. Ez az elv azonban nem jelent abszolút szabályt. Párhuzamos képzések (vagyis amikor ugyanaz az alapszó mindkét képzőt felveszi) akkor is előfordulhatnak, ha a két alakzat között nincs jelentésbeli különbség, tehát az alakpárok szinonimái vagy kvázi-szinonimái egymásnak, vö. pl. *ácsol ~ ácsoz, formál ~ formáz, gipszel ~ gipszez, igenel ~ igenez, kormol ~ kormoz, lécel ~ lécez, morzsál ~ morzsáz, piacol ~ piacoz(ik), pletykál ~ pletykáz(ik), pólyál ~ pólyáz, tervel ~ tervez, siel ~ síz(ik), szegel ~ szegez, zsákol ~ zsákoz*.

Ilyenkor bekövetkezhet, hogy az egyik alak lassan kiszorítja a másikat. Az -(V)l -(V)z változást a következő példák igazolják: *cementel → cementez, festékel → festékez, gereblyél → gereblyéz(ik), lisztel → lisztez, orgonál → orgonáz(ik), pipál → pipáz(ik), trombitál → trombitáz(ik), uzsonnál → uzsonnáz(ik), vacsorál → vacsoráz(ik), zománcol → zománcoz, zongorál → zongoráz(ik)*; az ellenkező irányú változásra is akadnak példák: *ebédez(ik) → ebédel, lóbáz → lóbál, tréfáz → tréfál*.

Az alakpárok gyakran jelentésdifferenciálódást mutatnak, a két alakulat jelentése szétválik, pl. *bérel ~ bérez, jelel ~ jelez, gombol ~ gomboz, gondol ~ gondoz, batárol ~ batároz, kedvel ~ kedvez, keresztel ~ keresztéz, magol ~ magoz, okol ~ okoz, porol ~ poroz, rendel ~ rendez, sorol ~ soroz, számlál ~ számláz, szaval ~ szavaz, szemel ~ szemez, torol ~ toroz, ural ~ uraz, vízel ~ vizez, vizsgál ~ vizsgáz(ik)*.

A *tetéz ~ tetőz ~ tetőzik* származékok azt példázzák, hogy azonos alapszóból, azonos képzővel megalkotott származékok némely esetben részleges jelentésmegoszlást mutathatnak: a közös etimológiai eredet ellenére jelentésük különbözik egymástól. Míg a *tetéz* jelentése 1. 'peremén túl megrak', pl. *A teli kosarat még megtetézték egy marék szilvával*; 2. 'növel, súlyosbít', pl. *A bűnödet még hazug-*

sággal is tetézed?, addig a *tetőz* elsősorban tetőfedésre vonatkozik, pl. *Palával tetőzték be a házat*, ikes alakjában (*tetőzik*) pedig valami csúcspontjának elérésével (pl. a folyó áradásával) kapcsolatos, pl. *Szolnokonál 8 méterrel tetőzött a Tisza*. Ebben az esetben a jelentésmegoszlás a R. *tetik* 'látszik' igéből létrejött főnevesült folyamatos melléknévi igenév (*tető*) szóvégi *ő*-jének a toldalékos formába való behatolásával magyarázható (vö. TESz 3: 911–912).

Nemcsak az úgynevezett lexikai akadályoztatás szabálya nem teszi lehetővé, hogy szinonim képzőkkel szinonim jelentésű származékokat hozzunk létre. A két képző közötti választást a homonímia elkerülésének elve is szabályozza, amely azt mondja ki, hogy „lehetőleg kerüljük az olyan szó képzését, amely egybeesik (homonim) egy másik szóval vagy szóalakzattal” (Kiefer–Ladányi 2000: 158). Ennek az elvnek a működését mutatja pl. az a tény, hogy jöllehet a *tej* és a *víz* igen gyakran fogyasztott italok, a 'tejet/vizet iszik' jelentés nem fejezhető ki igei derivátummal, mert mind a *tejez/vizez*, mind a *tejel/vizel* derivátum már foglalt más jelentésekre.

5.2. A -(V)z képző önálló funkciói

1. játszik	<i>babázik, kártyázik, labdázik, fogócskázik</i>
2. közlekedik	<i>villamosozik, motorozik, csónakázik, szánkázik</i>
3. vminek nevez, szólít	<i>magáz, uraz, szamaraz, néniz</i>

5.3. Az -(V)l képző önálló funkciói

1. milyen minőségben, szerepben lép fel	<i>szónokol, elnököl, dajkál, tolmácsol, kalauzol, lektorál, bírál</i>
2. vmilyennek tart, érzékel	<i>belyesel, csodál, okol, csúfol</i>
3. vmilyennek tűnik	<i>fehérlík, ködlik, kereklik, tarkállík, villámlík, fénylik, bűzlik, ízlik</i>

Mind a -(V)z, mind az -(V)l képzővel létrehozott denominális igei származékok között találunk olyanokat is, amelyek – jelentésük következtében – egyik említett típusba sem illenek bele, pl. *betűz, gondol, bangszerel, ismétel, irányoz, kísérlétezik, kilincsel, könyvel, magol, megegyezik, vállal, veséz*. Ezeknek a szemantikailag nem kompozicionális alakoknak a morfológiai szerkezete egyértelmű ugyan (bennük könnyen felismerhető az alapszó), a derivátumok jelentése azonban nem vezethető le alkotóelemeik (az alapszó és a képző) jelentéséből.

Előfordul, hogy az igeképzéssel egyidejűleg igekötő is kapcsolódik a névszói alapszóhoz, s az új lexikai egység szóösszetétel és szóképzés eredményeként jön létre, pl. *kiagyal, kieszel, meghatalmaz, elnadrágot, be-/lefejez, besonkáz, beszeszel, kizsebel*. Az igekötő nélküli formák (pl. **agyal, *eszel, *fejez, *batalmaz, *nadrágot, *szeszel, *zsebel*) önmagukban nem, vagy nemigen élnek.

6. Összegzés

A magyarnak mint idegen nyelvnek a tanáráként úgy vélem, hogy a rokon funkciójú produktív képzők egybevető vizsgálata mindenképp hasznos ismereteket nyújt a nyelvtanulóknak, elsősorban természetesen a magasabb szintű nyelvtudással rendelkezők számára. Az elemzések tanulságaként feltétlenül érdemes rámutatnunk arra, hogy a rokon funkciójú *-(V)z* és *-(V)l* formánsok szóképzési jelentései egy nagyon általános és tágabb jelentésazonosságon belül differenciáltak (azaz poliszém elemek), így általában a két szuffixum szinonimitásáról nem, hanem csak egyes jelentéseik szinonimitásáról beszélhetünk. Diákjaink figyelmét arra is fel kell hívunk, hogy a szinonim jelentések nem mindig cserélhetők fel egymással, aminek részint rendszerbeli, részint normatív okai vannak.

Irodalom

- Benkő Loránd (főszerk.) 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 3. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1967. A denominális *-l* és *-z* képzős igék leíró és történeti vizsgálatának néhány szempontja. *Nyelvtudományi Értekezések* 80.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvtudomány és nyelvtanítás. *Magyar Szemle* 13: 218–221.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2000. A szóképzés. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 307–320.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 137–164.
- Ruzsiczky Éva 1961. A szóképzés. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet. Bevezetés, hangtan, szótan.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 333–420.